

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzja rozprawy doktorskiej Amani Mussa, *Zastosowanie arteterapii w systemie edukacji sektora arabskiego w Izraelu w pracy terapeutycznej z dziećmi doświadczającymi przemocy: z perspektywy arteterapeutów*, Promotor dr hab. Barbara Jankowiak, prof. UAM, promotor pomocniczy dr Anna Gulczyńska, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Wydział Studiów Edukacyjnych, Poznań 2024.

Pani Amani Mussa przedstawiła w swojej rozprawie problem przemocy wobec dzieci w społeczeństwie arabskim. Zagadnienie przemocy podjęte przez Autorkę jest bardzo ważne biorąc pod uwagę analizę kulturową problematyki funkcjonowania dziecka w społeczeństwie i skutków psychologicznych dla jego przyszłego rozwoju. Autorka dokonała weryfikacji badawczej założeń wśród arteterapeutów pracujących z dziećmi społeczności arabskiej w Izraelu. Badania mają charakter eksploracyjny i porównawczy zarazem. Praca powstała pod opieką naukową Profesor Barbary Jankowiak i promotora pomocniczego Doktor Anny Gulczyńskiej. Jest to praca empiryczna z pedagogiki i obejmuje swoim zakresem następujące obszary rozważań teoretyczno-badawczych z zakresu: pedagogiki dziecka, pedagogiki specjalnej, arteterapii – arteterapii międzykulturowej i wielokulturowej, pedagogiki porównawczej, pedagogiki międzykulturowej, psychologii kulturowej.

Komentarz do przedstawionej recenzji rozprawy doktorskiej składa się z:

1. Ocena struktury pracy.
2. Merytoryczna ocena rozprawy.
3. Uwagi szczegółowe.
4. Końcowy wniosek.

1. Struktura pracy

Przedstawiona do recenzji rozprawa liczy 287 stron. Praca składa się ze streszczenia, wstępu, jedenastu rozdziałów, bibliografii.

We *Wstępie* Autorka uzasadnia celowość i wartość podjętej problematyki w kontekście pedagogicznych, psychologicznych i socjologicznych rozważań na temat przemocy stosowanej w systemie edukacji dzieci w sektorze arabskim w Izraelu. Wyjaśnia, czym jest przemoc w społeczeństwie arabskim i warunki przyzwolenia na nią, co jest sprzeczne z prawem w Izraelu i tworzy wiele sytuacji, które w społeczności arabskiej mogą prowadzić do konfliktów na tym tle. Jak wyjaśnia Autorka we wprowadzeniu celem badań było poznanie opinii na temat przemocy przez arteterapeutów pracujących z dziećmi w arabskim systemie edukacji w Izraelu. Jak zaznacza w ciągu 7 lat nastąpił wzrost liczby arabskich arteterapeutów pracujących z dziećmi w wieku szkolnym. W badaniach zastosowała jakościową metodę badawczą, która polegała na gromadzeniu materiału pisanego powstałego w czasie rozmów lub obserwacji arteterapeutów. Była to metoda pogłębionego, częściowo ustrukturyzowanego wywiadu z każdym arteterapeutą. Jak wyjaśnia Autorka „Metoda ta pozwala na głębokie fenomenologiczne poznanie zjawisk społecznych, których doświadczają uczestnicy w ich kontekście zawodowym” (s. 9). Badanych dobrano metodą kuli śnieżnej i było to 15 arteterapeutów w wieku od 30 do 59 lat, z doświadczeniem zawodowym od 4 do 22 lat. Badani arteterapeuci są zatrudnieni w placówkach edukacji specjalnej w szkołach podstawowych sektora arabskiego w Izraelu. Badanie zostało zrealizowane w ciągu 1 roku. Celem wywiadów z arteterapeutami było poznanie doświadczeń i perspektywy ich pracy z dziećmi, które doświadczyły przemocy. Autorka dokonała przeglądu literatury tematu pracy w pięciu rozdziałach, gdzie m.in. w rozdziale I omówiła rozwój dziecka w wieku szkolnym, rolę rodziców w systemie szkolnym, style rodzicielstwa, wartość zabawy w rozwoju dziecka i jej związek z terapią. W rozdziale II i III pracy wyjaśniła zagadnienie przemocy wobec dzieci, rodzaje przemocy, jej skutki psychologiczne oraz historyczny i prawny aspekt ochrony dzieci w Izraelu, w tym system szkolny. Rozdział IV charakteryzuje czynniki społeczne i kulturowe, które są źródłem dylematów i konfliktów u arabskich arteterapeutów. Rozdział V wprowadza w treści arteterapii i jej funkcji, natomiast rozdział VI zawiera założenia metodologiczne badań. W rozdziałach od VII do X przedstawiono analizę wyników badań uzyskanych w pracy. Rozdział XI zawiera omówienie wyników badań – dyskusję w świetle przyjętych założeń oraz model teoretyczny – autorski – pracy arteterapeutów z uwzględnieniem różnic kulturowych.

Rozdział I pracy zatytułowany *Rozwój dziecka w wieku szkolnym* obejmuje cztery podrozdziały, które wyjaśniają zagadnienia związane z funkcjonowaniem dziecka w okresie późnego dzieciństwa i są istotne dla rozwiązywanej w pracy problematyki badawczej. Autorka zwraca uwagę na rolę szkoły będącej również środowiskiem rozwojowym dziecka, wartość zabawy jako metody edukacyjno-wychowawczej w życiu dziecka.

W oparciu o literaturę psychologiczną omówiono rozwój dziecka w wieku od 6 do 12 lat (okres późnego dzieciństwa), który jest istotny dla jego przyszłego życia. Wskazano wartość środowiska rodzinnego jako pierwszego miejsca kształtowania zachowań dziecka i jakość jego rozwoju w zależności od warunków w nim panujących, które kształtują jego zachowania właściwe lub patologiczne, zaburzające ten rozwój. Etapy rozwoju dziecka są zależne nie tylko od warunków, ale również od tempa indywidualnego rozwoju jednostki oraz od umiejętności radzenia sobie z sytuacjami trudnymi. Biorąc pod uwagę psychologiczny aspekt rozwoju dziecka, który odnosi się do jego uświadomionych i utajonych przeżyć w toku jego dotychczasowego życia Autorka osadziła swoje rozważania w tym zakresie w teorii rozwoju poznawczego dziecka Jeana Piageta i faz tego rozwoju, jego koncepcji konstruktywizmu poznawczego i zrównoważonego rozwoju. Trafnie odwołała się do kształtowania się doświadczeń osiągnięć dziecka w teorii psychoanalizy Zygmunta Freuda (kateksja) i wynikających z tego skutków rozwojowych oraz wychowawczych. Konsekwencją takiej konstrukcji dociekań teoretycznych Autorki jest przywołana teoria rozwoju psychospołecznego Erica H. Eriksona i opis faz tego rozwoju, momentów kryzysowych istotnych dla rozwoju jednostki oraz radzenia sobie w przyszłości z sytuacjami trudnymi. Rozwój doświadczeń w toku życia dziecka związany jest z doświadczanym i przeżywanym obrazem rodzica, w tym matki, ojca, relacji z nimi, jakości tych relacji, na co bardzo mocno uwrażliwia czytelnika Autorka i wyjaśnia m.in. w oparciu o teorię rozwoju i psychoanalizy dziecięcej Melanie Klein, teorię przywiązania Johna Bowlby'ego, koncepcję „wystarczająco dobrej matki” Donalda Woods Winnicotta, psychologii self Heinza Kohuta oraz teorię modyfikowania zachowania Burhusa Frederica Skinnera. Warunki rozwoju doświadczenia życiowego dziecka są określone przez jego doświadczenia emocjonalne, poznawcze, fizyczne oraz społeczne i kształtowanie się na ich podstawie poczucia własnego ciała, stosunku do niego i własnego „ja”, które są omówione m.in. w kontekście wyżej uwzględnionych w pracy teorii psychologicznych. W okresie późnego dzieciństwa wzrasta szczególnie wartość budowania relacji społecznych dziecka w środowisku szkoły i związany z nimi rozwój jego osobowości. W rozwiązywaniu sytuacji trudnych życiowo dla niego może pomóc zabawa,

która jest jedną z pierwszych form konstruowania doświadczeń dziecka i jej programowego wykorzystania w działaniach dydaktycznych oraz terapeutycznych. Uzasadniając psychologiczne znaczenie zabawy, odwołuje się Autorka do roli zabawy w ujęciu E. H. Eriksona, D.W. Winnicotta („przestrzeń potencjalna”), Sue Jennings (drama i teatr). Autorka podkreśla wartość dramy w działaniach twórczych, terapeutycznych (s. 18) przywołując teorię rozwoju M. Klein (s. 21), E.H. Eriksona (s. 26, 28)., Jacoba L. Moreno i Florence B. Moreno (s.28). W zabawie, jak zaznacza Autorka, dziecko tworzy wyimaginowaną rzeczywistość, która staje się bezpiecznym miejscem do obserwacji i przeżywania różnych sytuacji, przepracowania ich z terapeutą i łączącym świat wewnętrzny dziecka oraz świat zewnętrzny – realny. Tworzy „rzeczywistość fantastyczną”, która pozwala mu wejść w świat wyobraźni, odwołuje się do koncepcji terapeutycznej Mooli Lahada (s. 27). Koncepcją psychologiczną podsumowującą całość rozważań nad rozwojem dziecka w pracy jest koncepcja strefy najbliższego rozwoju Lwa S. Wygotskiego. Jest to przestrzeń potencjalnych możliwości rozwojowych dziecka, które winno rozwinać w toku edukacji czy w czasie zajęć terapeutycznych. Jest to przestrzeń znana mu, jak i tworząca nową przestrzeń do odkrywania przez nie swoich możliwości w procesie rozwoju i uczenia się.

Rozdział II pracy pt. *Przemoc wobec dzieci* składa się z czterech podrozdziałów. W rozdziale tym, Autorka wyjaśnia problem przemocy, jej rodzaje, psychologiczne konsekwencje przemocy wobec dzieci oraz reagowanie osób dorosłych na przemoc. Zagadnienie przemocy jest przedmiotem eksploracji badawczej w pracy.

Autorka rozpatruje przemoc szczególnie wobec osób poniżej 18 roku życia i przyjmuje jej rozumienie z psychologicznego punktu widzenia jako zachowania obelżywe, jak i wykorzystanie lub uszkodzenie dziecka. Wskazuje na konsekwencje psychologiczne stosowania przemocy i wynikające z tego społeczne skutki zachowań (stres psychiczny i behawioralny, zaburzenia snu, lęk separacyjny, fobie, stres, zaburzenia odżywiania, niestabilność emocjonalna, narażenie na używki, narkotyki, myśli samobójcze, choroby psychiczne, objawy stresu pourazowego itp.). Jak zaznacza w dalszym swoim wywodzie, dopiero w latach 60-tych XX wieku podjęto dyskurs nad przemocą wobec dzieci i ich funkcjonowania psychospołecznego, diagnostycznego oraz możliwości pomocy oraz zapobiegania przemocy. Biorąc pod uwagę rodzaje przemocy, opisuje przemoc fizyczną, emocjonalną, seksualną oraz przemoc, która wynika z zaniedbania dziecka w różnych

środowiskach jego życia i nauki, również za pośrednictwem Internetu. Przemoc wobec dziecka prowadzi je do niskiej samooceny, opóźnienia w rozwoju a nawet śmierci.

Przedstawiono na podstawie badań i raportów, jak wysoki i różny stopień przemocy doświadczają dzieci, młodzież na całym świecie, mimo, że w konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych jest zapis o ochronie dzieci przed przemocą. Problem ten wymaga dogłębnych badań i wzrostu świadomości społecznej na ten temat (komunikat UNCEF, 2014). Konwencja praw dziecka (1989) jest to dokument, który obowiązuje we wszystkich krajach świata oprócz USA, która gwarantuje przestrzeganie wszelkich praw dziecka bez jakiegokolwiek dyskryminacji. Traktuje każde dziecko podmiotowo. Jak podaje Autorka, na podstawie analizy statystyki przemocy wobec dzieci w świecie, wynika, że 300 milionów dzieci w wieku od 2 do 4 lat doświadczają przemocy ze strony swoich opiekunów. Wśród arabskich dzieci i młodzieży w Izraelu wskaźniki przemocy są wyższe niż wśród dzieci i młodzieży żydowskiej (s. 33). Wyniki wskazują, że w świecie powszechne są różne rodzaje przemocy wobec dzieci, lecz istnieją różnice w różnych krajach, np. przemoc jest postrzegana jako środek dyscyplinujący, tym samym niezgłaszanie tego faktu, ukrywanie. Cierpi na tym dziecko. Autorka wskazuje możliwości reakcji terapeuty i osób, które odkrywają przemoc wobec dziecka a mianowicie: wsparcie emocjonalne dziecka, podjęcie działań wobec sprawcy, obecność w roli obrońcy dziecka. Najtrudniejsza terapia dotyczy przemocy seksualnej dziecka i utrzymania zaufania dziecka do terapeuty, szczególnie w sytuacji, kiedy ten rodzaj przemocy jest swoistym tabu w danej kulturze i jest ukrywany przez rodzinę, opiekunów dziecka, mimo, że w danym kraju, regionie istnieje prawny obowiązek zgłaszania przemocy (s. 44).

Rozdział III Zatytułowany *Przemoc wobec dzieci w społeczeństwie izraelskim* wprowadza w trzech podrozdziałach w ustawodawstwo Izraela, które dotyczy przemocy względem dzieci, perspektywę islamską w tej sprawie oraz zjawisko przemocy wobec dzieci w społeczeństwie izraelskim i społeczeństwie arabskim w Izraelu.

W Izraelu znowelizowano ustawę o zgłaszaniu przemocy wśród nieletnich i bezbronnych i ochronę dzieci przez państwo w 1989 roku. Za bezpieczeństwo dziecka odpowiada jego opiekun, któremu grozi do 10 lat pozbawiania wolności za niedopełnienie tego obowiązku, który należy zgłosić do opieki społecznej lub na policję. W wielu krajach za nie zgłoszenie faktu przemocy wobec dziecka grozi kara 3 miesięcy więzienia a w Izraelu 6 miesięcy. Dzieci

w takich wypadkach po interwencji są lokowane w schroniskach, ośrodkach pomocy długo- i krótkoterminowych, w domach dla bezdomnych nieletnich, domach zastępczych czy w szkołach z internatem. Istotne jest przeszkolenie i czujność kadry pedagogicznej w tym zakresie doświadczania przemocy przez dziecko, jej rodzajów, dyskrecji i wrażliwości na dziecko, wzajemne zaufanie. Daje to szansę na możliwość jego wsparcia i pomocy mu. W 2002 roku w Izraelu wprowadzono prawo o zgłaszaniu przemocy domowej a od 2008 roku ustawę o zapewnieniu dziecku doświadczającemu przemocy leczenia – pracy z terapeutą. W procedurze działania interwencyjnego i terapeutycznego w przypadku zgłaszania przemocy zaleca się powstrzymanie przed przesłuchiowaniem dziecka, celem jego ochrony. Terapeuta ma obowiązek zgłaszania raportu o sytuacji dziecka do władz, które doznało lub doświadczyło przemocy. Mimo tego obowiązku, który wynika również z ich etyki zawodowej, terapeuci mają spory dylemat, czy zgłoszenie przemocy wobec dziecka nie będzie bardziej niebezpieczne dla niego, co związane jest z obyczajami, mentalnością, stosunkiem do dziecka w społeczeństwie arabskim. Wpływa to z wewnętrznej umowy społecznej, swoistego tabu o zachowaniu tajemnicy i nie zgłaszaniu przemocy do władz, co mogłoby zniszczyć wizerunek rodziny bliższej i dalszej dziecka.

Zgodnie z prawem islamskim określonym w Koranie dzieci są darem i należy je chronić. Rodzice odpowiadają za ich pełną opiekę, edukację i ochronę. Zarówno prawo islamskie jak i prawo zachodnie podkreślają prawo ochrony dzieci, ich dobra, zakazu stosowania przemocy i obowiązku zgłaszania przemocy. W odniesieniu do społeczeństwa arabskiego jednak są tu rozbieżności w tej kwestii, ponieważ dominuje tutaj przede wszystkim tradycja i religia, które wytyczają postępowanie wobec dzieci i przyzwolenie na przemoc rozumianą jako karę, środek wychowawczy. Podano wyniki badań stopnia narażenia na przemoc wśród dzieci i młodzieży w społeczeństwie izraelskim i społeczeństwie arabskim Izraela z czego wynika, że wśród 12000 dzieci i młodzieży stwierdzono, że ponad połowa badanych była narażona na jedną lub więcej rodzajów przemocy 52,9%, z tego 31,1 % na przemoc emocjonalną, 18,7 % na przemoc seksualną, 18% na zaniedbanie fizyczne, 17% na zaniedbanie emocjonalne i 9,8% na przemoc domową. Z badań tych wynika, że chłopcy byli bardziej narażeni na przemoc seksualną i fizyczną, zaniedbanie emocjonalne i fizyczne a dziewczęta na przemoc domową. Statystyki te są wyższe wśród dzieci i młodzieży arabskiej niż żydowskiej. Również liczba dzieci, które doświadczyły przemocy jest wyższa niż liczba zgłoszonych przypadków (s. 51-52).

W latach 80-tych XX wieku wprowadzono obowiązek zgłaszania przemocy i Izrael przystąpił do Międzynarodowej Konwencji Praw Dziecka, Międzynarodowej Rady Pokoju Dzieci. W 2020 roku Międzynarodowa Rada Pokoju Dzieci opublikowała dane m.in. związane z sytuacją dzieci w okresie pandemii, z których wynika, że w tym okresie liczba petycji dotycząca przemocy podwoiła się w stosunku do roku wcześniej. Izolacja i brak kontaktu w pandemii spowodował, że liczba podejrzeń napaści na tle seksualnym spadła o 38%, co wcale nie świadczy o jej spadku, tylko utajnieniu. W okresie pandemii nastąpił wzrost o 10% petycji dotyczących dzieci z grupy ryzyka, wzrost o 25% takich petycji do opieki społecznej, 23% badanych odczuwało samotność, melancholię, 18% niepokój w domu, o 23% wzrost liczby prób samobójczych. Nastąpił wzrost liczby połączeń telefonicznych do Centrum Ochrony Dzieci w czasie pandemii. W 2021 roku wszczęto 5024 sprawy karne w związku z podejrzeniem o stosowanie przemocy wobec dzieci, wobec nieletnich w szkole, 2241 spraw karnych za przestępstwa seksualne wobec dzieci, 352 za zaniedbania w rodzinie. Od 2008 roku wzrosła trzykrotnie liczba spraw, które dotyczyły przemocy seksualnej. W okresie 2011-2014 podjęto w Izraelu badania ankietowe dzieci w wieku od 12 do 17 lat nad doświadczaniem przemocy. Wyniki badań wskazują na wysoki poziom przemocy, szczególnie emocjonalnej. Wskaźnik przemocy w stosunku do dzieci w społeczeństwie arabskim jest wysoki, jak i świadomość o przemocy w społeczeństwie arabskim w Izraelu wzrosła. Dzieci arabskie są bardziej narażone na przemoc, niż ich rówieśnicy żydowscy.

Rozdział IV pt. *Spółeczeństwo arabskie w Izraelu: Charakterystyka domu – rodziny i postrzegania dziecka* w czterech podrozdziałach ujmuje specyfikę struktury rodziny arabskiej i jej funkcjonowania. Autorka wyjaśnia, że sytuacja społeczeństwa arabskiego w Izraelu jest bardzo trudna od 1948 roku, od momentu utworzenia państwa Izrael. Izrael jest państwem wielokulturowym, w którym na początku 2022 roku społeczeństwo arabskie stanowiło 21,1% populacji Izraela, w tym 84,4% to muzułmanie, 7,4% chrześcijańscy Arabowie, 7,8% to Druzowie (s. 56). Kultura arabska podkreśla wartość zbiorowych elementów kulturowych, co stanowi poczucie bezpieczeństwa dla nich. Jest dyskryminowana w Izraelu, co staje się przyczyną sporu arabsko-żydowskiego. Społeczność arabska funkcjonuje jako społeczeństwo plemienne, w którym rodzina zajmuje miejsce centralne. Ważne jest poczucie tożsamości zbiorowej, a nie indywidualne jednostki. W Izraelu definiuje się społeczność arabską jako społeczeństwo kolektywistyczne, w którym jednostka jest zależna od rodziny i przez nią chroniona. Kultura i religia mają znaczący wpływ na stosunek do dzieci i kobiet. Bardzo

ważna jest ochrona rodziny, jej dobrego imienia. W rodzinie są rozwiązywane wszystkie problemy, a często ukrywane, konformizm. Na szczycie rodziny stoją mężczyźni, następnie najstarsze kobiety w rodzie, a na samym dole dzieci. Kobiety są dyskryminowane, powinna je cechować skromność oraz całkowite oddanie domowi, rodzinie. Często ulegają przemocy, co prowadzi je również do utraty życia. Kobieta, która urodzi chłopca ma lepszą pozycję w małżeństwie i zabezpieczenie w rodzinie. Mimo, że w Islamie dziecko jest najwyższą wartością, to jednak w społeczeństwie arabskim jego pozycja jest marginalizowana, dzieci mają być posłuszne rodzicom i opiekować się nimi. Dziecko jest traktowane przedmiotowo. Jest przyzwolenie na stosowanie kar cielesnych wobec dzieci, szczególnie wobec chłopców jako element wychowawczy i dyscyplinujący oraz socjalizujący. Rodzice nie są wyposażeni w umiejętności opieki nad dziećmi. Nie ma edukacji seksualnej i edukacji na temat przemocy seksualnej. Mężowie nie angażują się w wychowanie dzieci a matki bardziej stosują kary cielesne niż inne. Nie czują żadnych wyrzutów sumienia wyznaczając kary, w konsekwencji przemoc wobec dziecka. Stanowi to w przyszłości wzór wychowania dla dzieci jako przyszłych rodziców – transfer międzypokoleniowy. Bardziej agresywne zachowania przejawia młodzież arabska niż żydowska. Dzieci i młodzież, którzy przeżywają często przemoc doświadczają różnego rodzaju zaburzeń w swoim rozwoju, depresję. Mimo różnic kulturowych w społeczeństwie arabskim próbuje się dostrzegać powolne zmiany na wielu płaszczyznach życia, w tym edukacji, na którą mimo to ma wpływ rodzina. Wielu kobietom udało się podjąć pracę poza domem, ale nadal mężczyzna jest głową i żywicielem rodziny. Dzieci płci męskiej są bardziej preferowane w społeczeństwie. Społeczność arabska odczuwa brak zaufania i wyobcowania w korzystaniu z usług w zakresie zdrowia psychicznego w Izraelu. Ich normy zachowania są sprzeczne z zachodnimi normami kulturowymi, które dominują w Izraelu. Dostrzegalne zmiany wiążą się z koniecznością uwzględnienia pracy terapeutów w społeczeństwie arabskim w związku z wysokim wskaźnikiem przemocy. Wprowadzono konieczność raportowania o zdarzeniach przemocy od 2014 roku do organów policji czy opieki społecznej. Biorąc pod uwagę uwarunkowania kulturowe i tradycję jest to sytuacja bardzo trudna dla terapeutów, którzy muszą podjąć decyzję, czy zgłoszenie nie wniesie większej szkody dziecku, ale jednak jest konieczność ustawodawcza zgłoszenia wypadku przemocy. Terapeuta ma obowiązek zgłoszenia przemocy wobec dziecka, ale najlepiej jakby to zrobił tak, aby nie zaszkodzić reputacji rodziny. Dziecko skrzywdzone nie może szukać wsparcia na zewnątrz rodziny, szczególnie trudna jest sytuacja w wypadku przemocy seksualnej, gdzie pozycja rodziny jest szczególnie narażona na ocenę społeczną. Stwierdzenie faktu przemocy wobec dziecka wiąże się m.in. z możliwością separacji dziecka

od rodziny. Problem przemocy jest tematem tabu w społeczności arabskiej, ale mimo to, w XXI wieku zaczęły się pojawiać informacje w tym obszarze w Internecie. Mając na względzie różnice kulturowe społeczności arabskiej i poszanowanie obowiązujących w nim praw zaproponowano w miejsce raportowania model interwencji, który uwzględnia uwarunkowania kulturowe i składa się z sześciu faz: „1. Weryfikacja informacji, 2. Mapowanie rodziny, 3. Opinia autorytetów, 4. Ceremonia potępienia, prośba o przebaczenie i kara, 5. Indywidualna terapia ofiary, 6. Terapia rodzinna i wskazówki dla rodziny (Abu-Baker, Dwairy, 2003)” (s. 69).

Rozdział V *Terapia przez sztukę – Arteterapia* wyjaśnia, co jest przedmiotem teorii i praktyki tego rodzaju działań o charakterze twórczym i terapeutycznym. Omówiono krótki rys powstania arteterapii, jej rodzajów działań twórczych i ich zadań. Przedstawiono różnice w możliwości realizacji działań arteterapeutycznych w warunkach szkolnictwa arabskiego i zachodnioeuropejskiego. Zwrócono uwagę na problemy kulturowe i społeczne, z jakimi spotykają się arteterapeuci w szkołach arabskich w celu realizacji terapii wśród dzieci, które doświadczyły przemocy.

Autorka przyjmuje arteterapię jako terapię artystyczną między uczestnikiem zajęć a terapeutą. Jest to proces twórczy, który angażuje i oddziałuje na wszystkie sfery osobowości pacjenta, szczególnie na te, które wymagają szczególnej uwagi i terapii. Proces ten ułatwia werbalną i niewerbalną symbolizację, narrację, wyrażanie świadomych i nieświadomych przeżyć, emocji, związanych z nimi konfliktów oraz nadawania znaczeń poprzez wewnętrzny i zewnętrzny dialog między sobą a innymi. W terapii przez sztukę można stosować różne języki artystyczne, rodzaje sztuki, które rozwinęły się w wielu kulturach i krajach, jak dramoterapia, biblioterapia i inne. W zarysie historii arteterapii Autorka wyjaśnia, że jej początki przypadają na lata 20-te i 30-te XX, a szczególnie była stosowana w takim rozumieniu, jak przyjmujemy współcześnie po zakończeniu II wojny światowej. Arteterapia był skierowana do żołnierzy, którzy przeżywali stres powojenny i związane z nim cierpienie. Psychoterapeuci i psychologowie eksperymentalni zaczęli obok psychoanalizy, psychoterapii gestalt stosować sztukę w terapii, szczególnie jako narzędzie terapii mentalnej i emocjonalnej. Analizowano zachowania jednostki, jej uczucia w odniesieniu do jej warunków osobowościowych, społecznych i kulturowych. Źródła arteterapii i jej funkcję projekcyjną wywodzi z koncepcji psychiatry, psychologa Carla G. Junga, następnie wymienia

psychoterapię artystyczną Margaret Naumburg i Edith Kramer - artystki, która podkreśliła znaczenie zabawy i plastyki jako narzędzi ekspresji – projekcji świata przez dzieci (s. 72). Terapia sztuką łączy psychologię i sztukę. Jest szczególnie przydatna w terapii dzieci, którym trudno werbalnie konceptualizować swoje myśli i uczucia. Osoby uczestniczące w arteterapii, dzięki narzędziom sztuki mają możliwość radzenia sobie z trudnościami na poziomie świadomych jak i nieświadomych emocji, doświadczeń życiowych. Rozwija się „wewnętrzny artysta”, który prowadzi dialog ze swoim światem wewnętrznym i rzeczywistością zewnętrzną. W toku działań twórczych w arteterapii aktywizuje się prawy pól mózgu odpowiedzialny za wyobraźnię i kreatywność. Sztuka, zabawa, tworzenie m.in. w arteterapii przez zabawę zarówno w kontekście działań indywidualnych jak i grupowych rozwija w jego uczestnikach umiejętność radzenia sobie ze stresem. Mówimy o kreatywnej terapii. Dalej Autorka podkreśla systemowe podejście w arteterapii czy inaczej integracyjne, w którym środowisko dziecka jest nieodłącznym elementem w terapii.

Od strony ustawodawczej zaczęto regulować tę dziedzinę. Autorka wyjaśnia tę sytuację w działalności arteterapeutów w Izraelu, gdzie właśnie w roku 1971 założono Izraelskie Stowarzyszenie Twórczych Terapii Artystycznych (YAHAT) walczące o prawa arteterapeutów. Celem działalności tego stowarzyszenia jest zwracanie uwagi na wysoką jakość standardów w arteterapii, dbałość i regulację prawną wykonywania zawodu arteterapeuty, podnoszenie świadomości społecznej w zakresie ważności prowadzenia tego rodzaju terapii z dziećmi i młodzieżą. Mimo tych działań ustawodawczych zawód arteterapeuty nie ma uznania w środowisku władz i w środowisku medycznym, jak inne zawody. Jednak liczba osób aktywnych w tym zawodzie w Izraelu jest najwyższa w świecie (6000 arteterapeutów, w tym 85% kobiet). Arteterapia na studiach pojawia się po raz pierwszy w Izraelu w latach 80-tych XX wieku a w roku 2008 na Uniwersytecie w Hajfie jako kierunek studiów. Od 2014 roku sześć dziedzin arteterapii zostało uznanych w Izraelu przez MALAG, Radę ds. Szkolnictwa Wyższego Izraela, Ministerstwo Edukacji i Ministerstwo Zdrowia i objęte programem studiów magisterskich, są to: dramat, sztuki wizualne, muzyka, biblioterapia, ruch i taniec. Większość arteterapeutów posiada tytuł magistra i około 3000 terapeutów pracuje pod patronatem Ministerstwa Edukacji. Od 1988 roku wraz z wprowadzeniem Ustawy o szkolnictwie specjalnym i jej nowelizacji wzrosła liczba arteterapeutów w systemie edukacji w Izraelu. Jest to również najbardziej poszukiwana profesja paramedyczna w Izraelu, i zyskuje popularność w sektorze arabskim. Regionalne Centra Wsparcia koordynują pracę w zakresie arteterapii w przedszkolu, szkołach

podstawowych i średnich. Przez Centra te są zatrudniani terapeuci i one określają liczbę godzin pracy. Również do Centrów Wsparcia terapeuci przesyłają raporty ze swojej pracy. Od 1988 roku zaczęto stosować terapię przez ekspresję i kreatywność w szkolnictwie specjalnym. A od 2018 roku wzrosła liczba dzieci uprawnionych do zajęć arteterapeutycznych, tym samym zwiększono liczbę tego rodzaju zajęć w systemie edukacji. Jest to jednak dziedzina nowa, ukierunkowana na pedagogikę specjalną i arteterapeuci muszą pokonywać wiele trudności, które wynikają z braku zrozumienia ich profesji, niskiej płacy (mimo pracy w kilku placówkach wynagrodzenie otrzymują tylko z jednej), ograniczeń kulturowych, lekceważenia społecznego, braku zgody rodziców na terapię dziecka i nie zrozumienia w środowisku szkolnym. Mimo to jest duże zapotrzebowanie na tych specjalistów w Izraelu w edukacji. Szkoły specjalne pod względem warunków i infrastruktury są lepiej wyposażone i przygotowane do zajęć arteterapeutycznych w Izraelu.

Autorka opisuje warunki pracy arteterapeutów w Izraelu i w sektorze arabskim. Wynika z tego, że arteterapeuta może przebywać nie tylko w szkole, ale również poza szkołą z dzieckiem, ponadto wraz z wielodyscyplinarnym zespołem dobiera terapię dla dziecka. Podejście systemowe włącza rodziców do terapii. Terapia jest zintegrowana z dniem szkolnym, w którym uczestniczy dziecko. Terapeuci są określanii jako nauczyciele, co wprowadza zamieszanie w organizację zajęć i nieporozumienia między terapeutami a pedagogami. Arteterapeuci upominają się o lepsze warunki pracy i uposażenia. Obowiązuje ich etyka poufności informacji o dziecku. Terapia przez sztukę jest konieczna do realizacji w systemie szkolnym sektora arabskiego w Izraelu z dziećmi, które doznały przemocy, mimo wielu przeszkód i braku zrozumienia społecznego, stwierdza Autorka, jak i to, że arteterapia wywołuje korzystne zmiany wśród jej uczestników. W zróżnicowanej kulturowo społeczności arabskiej terapia sztuką tworzy swoisty pomost edukacyjny i terapeutyczny. Istotne jest to, co podkreśla Autorka w swoim wywodzie w tej części pracy, że tradycja arabska wywiera istotny wpływ na społeczeństwo i również na koncepcję arteterapii. Nie można przeszczepiać koncepcji i zachodnich metod terapeutycznych do sektora arabskiego, ponieważ to prowadzi do licznych konfliktów oraz szkód dla dziecka. Jest to wynikiem nie uwzględnienia wrażliwości kultury docelowej – arabskiej w terapii. Społeczność arabska jest bardzo silnie zintegrowana wewnętrznie, gdzie na plan pierwszy wysuwa się ochrona honoru rodziny, podporządkowanie grupie, a nie samorealizacja dziecka. Wszystko zostaje w grupie. Terapia sztuką winna być dostosowana do ich kultury, dlatego zamiast dialogu jest proponowana niewerbalna alternatywa, tzn. komunikacja pośrednia przez terapię sztuką jaką jest m.in.

metafora – rozumiana jako metoda biopsychospołeczna (w tym symbole, przysłowia itp.) (przywołanie badań M. Dwairy, 2009, s. 90). Terapia sztuką może stać się mediatorem międzykulturowym, przy czym należy również wziąć pod uwagę świat kulturowy pacjenta. Przywołano również dramę jako metodę stosowaną w arteterapii i jej zalety terapeutyczne. Kultura wymusza inne rozumienie emocji i w świecie arabskim sztuka jest środkiem do wyrażania ideałów religijnych, a nie właśnie emocji. Po raz kolejny jest wskazana metafora w arteterapii z dzieckiem ze społeczności arabskiej. Opisano psychologiczne walory metafory w pracy z dzieckiem w ramach terapii. Ukazano sytuację dzieci arabskich ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w placówkach kształcenia specjalnego w Izraelu i ich sytuacji społecznego odbioru.

Rozdział VI *Metodologia badań*

Badania w pracy są zrealizowane w strategii badań jakościowych. Przyjęto fenomenologiczne podejście do badanego zjawiska sytuacji arteterapeutów wobec zjawiska przemocy wobec dzieci w społeczności arabskiej w Izraelu. Główną metodą badawczą zastosowaną w pracy jest studium przypadku, które łączy podejście instrumentalne i zbiorowe, co pozwala na uogólnianie wyników na szerszą populację i wybór przypadku reprezentatywnego. W badaniach wykorzystano do zebrania danych wywiad pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany, obserwację i analizę dokumentów. Arteterapeuci w oparciu o swoje osobiste doświadczenie subiektywne przedstawili ocenę zjawiska przemocy wobec dzieci w społeczności arabskiej w Izraelu i możliwości pomocy im ze strony arteterapeutów. Jak zaznacza Autorka opracowań badawczych dotyczących przemocy w świecie arabskim jest mało. Dopiero od 20 lat w tej społeczności zaczęto dostrzegać i prowadzić badania nad krzywdzeniem dzieci, szczególnie na temat ich wykorzystywania seksualnego i możliwości zgłaszania takich przypadków. Pojawiły się również badania nad zgłaszaniem przypadków przemocy wobec dzieci w społeczności arabskiej i etyką zawodową arteterapeutów w porównaniu z tego rodzaju działalnością w społeczeństwie żydowskim.

Wyniki badań mają przyczynić się do poprawy sytuacji społecznej dzieci krzywdzonych, doznających przemocy w społeczności arabskiej w Izraelu, współpracy ze środowiskiem rodzinnym pokrzywdzonych, właściwym włączaniem arteterapii w system pracy szkoły i poprawą warunków pracy arteterapeutów. W wyniku tego zaproponowanie nowego systemowego modelu pracy i oddziaływania na dziecko i jego otoczenie.

Autorka wyróżniła jeden główny problem badawczy: „Jak arteterapeuci (AT) pracujący w arabskim systemie edukacji postrzegają swoją pracę z dziećmi krzywdzonymi ? „ (s. 104) i cztery problemy szczegółowe:

„1. Jak AT pracujący w systemie edukacji w sektorze arabskim w Izraelu postrzegają problem dzieci doświadczających przemocy?

2. Jak AT pracujący w systemie edukacji sektora arabskiego w Izraelu postrzegają procedury zgłaszania przemocy wobec dzieci?

3. Jak AT pomagający dzieciom doświadczającym przemocy postrzegają swoją pracę w środowisku szkolnym?

4. Jak AT postrzegają możliwości wykorzystania metod arteterapii w pracy z dziećmi doświadczającymi przemocy? „ (s. 104).

Badania przeprowadzono wśród 15 kobiet pracujących jako arteterapeutki (5 prowadziło dramę, 7 sztuki wizualne, 2 muzykoterapię, 1 terapię ruchową) w edukacji specjalnej w szkołach podstawowych sektora arabskiego w Izraelu. Dobór próby badawczej był celowy z zastosowaniem metody kuli śnieżnej. Arteterapeutki biorące udział w badaniach pracują z dziećmi objętymi edukacją specjalną, które są włączone do formalnego systemu edukacji w sektorze arabskim i mają co najmniej 3-letni staż pracy. Uczestniczki badań były w wieku od 30 do 59 lat pracy ze stażem pracy od 4 do 22 lat. Wiek był zmienną różnicującą poziom doświadczeń zawodowych i różnice w oglądzie ich pracy (Tabela 1., s. 105-106). Badanie trwało około 1 roku. Z każdą badaną osobą (AT) przeprowadzono pogłębiony, częściowo ustrukturyzowany wywiad z zachowaniem anonimowości i poufności badań.

Autorka prowadząc wywiad koncentrowała się na opisach, znaczeniach i spostrzeżeniach badanych kobiet na temat pracy arteterapeuty i sytuacji dzieci, które doznały przemocy. Respondentki odpowiadały na pytania dotyczące kategorii opisanych w przewodniku po rozmowie kwalifikacyjnej (s. 105-106) i obejmujące problemy badawcze. Wywiad został przeprowadzony zgodnie z zasadami, strukturą i etyką badań. Komisja etyki Izraela wyraziła zgodę na badania.

Przeprowadzono transkrypcję wywiadów i analizę kategorię (kodowanie) zgodnie z zachowaniem etapów odczytywania danych. W rozdziałach VII, VIII, IX i X

przedstawiono wyniki badań, które uporządkowano według kategorii w obrębie problemów badawczych.

I tak ,

- w rozdziale VII pracy wyniki opisujące, jak arteterapeuci postrzegają problem dzieci doświadczających przemocy w arabskim systemie edukacji w Izraelu, z których wynika, że dzieci doświadczają przemocy w środowisku szkoły od personelu szkoły, tzn. od nauczycieli, dyrektorów, innych dzieci, rodziców lub członków rodziny. Jest to przemoc fizyczna, werbalna, psychiczna, seksualna, którą niektóre dzieci doświadczają często. Dało się zauważyć rozbieżność stanowisk niektórych nauczycieli, którzy twierdzili, że nie stosują przemocy wobec dzieci, ale jednak ją stosują, m.in. w celu zmniejszenia agresji u dziecka, tłumaczą. Często nauczyciele mają zgodę rodziców na stosowanie przemocy wobec dziecka „dla jego dobra”. Szczególnie narażone na przemoc fizyczną i psychiczną są dzieci objęte edukacją specjalną. Nauczyciele ukrywają to, że stosują przemoc wobec dziecka przed terapeutą. Strach i lęk jest narzędziem wychowania w sektorze arabskim w Izraelu. Brak alternatywy innych wzorów wychowania powoduje u dziecka postrzeganie przemocy jako normy wychowawczej. Jest przekazywana z pokolenia na pokolenie, ma charakter społeczny. Kobiety nie poświęcają zbytnej uwagi dzieciom z powodu obciążenia obowiązkami, braku czasu – zaledwie dwie godziny kontaktu ma z dzieckiem w ciągu dnia. Akty przemocy w kulturze arabskiej są oceniane jako rodzaj gry, żartu z dzieckiem, aby zmniejszyć natężenie przemocy. Terapia dziecka, które doznało przemocy seksualnej jest bardzo długa i trudna biorąc jeszcze pod uwagę ukrywanie tego przez rodzinę dziecka. Tym samym często utrudnia się i przeszkadza w skierowaniu dziecka na terapię. Przemoc ma swoje korzenie w strukturze religijno-społecznej. Posłuszeństwo wobec rodziców i starszych jest podstawową zasadą wychowawczą. Najczęściej tylko nauczyciele klas młodszych interweniują w przypadku przemocy wobec dziecka. Dzieci, szczególnie z rodzin ubogich są zaniebawiane pod względem warunków życiowych, poczucia opieki, bezpieczeństwa. Często dopiero terapeuci są pierwszymi osobami, którym dziecko z trudem i strachem opowiada o swoich traumatycznych doświadczeniach i przeżyciach w domu, w szkole i poza szkołą. Ma możliwość spostrzegania innego stosunku do niego, życzliwego, opiekuńczego, zainteresowania nim, rozmowy. Terapeuci starają się zmieniać i uświadamiać nauczycieli, rodziców o ważności terapii dla dziecka i zmiany sposobów traktowania go. Terapeuci otrzymują również raporty o przemocy wobec dzieci, aby podjąć działania pomocowe i interwencyjne.

- **rozdział VIII** prezentuje wyniki badań, które odnoszą się do pracy arteterapeutów w arabskim systemie edukacji w Izraelu i procedur zgłaszania przypadków przemocy wobec dzieci. Z zaprezentowanego materiału badawczego wynika, że praca arteterapeuty w środowisku arabskim jest bardzo trudna i nieprzewidywalna, z tego względu, że często biorąc pod uwagę uwarunkowania kulturowo-religijne musi podjąć decyzję, czy oficjalne zgłoszenie przemocy wobec dziecka, nie będzie bardziej szkodliwe dla niego i niebezpieczne dla jego życia. Skrzywdzone dziecko jak i również terapeuta odczuwa obawę o własne życie, nie jest chroniony. Najlepiej jak pracuje poza miejscem swojego zamieszkania. Ma obowiązek składania raportu o sytuacji dziecka, ale nie zawsze jest to pozytywny efekt dla pokrzywdzonego. Terapeuci stosują również procedurę poza formalną, tzn. nie zgłaszają raportu, tylko podejmują próby rozmów z rodzicami, bliskimi, nauczycielami, aby skłonić ich do współpracy i skierowania dziecka na terapię. Stwierdzają, że potrzebne są szkolenia i to częste w tym zakresie dla nich a studia nie przygotowują ich wystarczająco do pracy. Najczęściej są to szkolenia w zakresie terapii poznawczo-behawioralnej i uważności. Najlepiej jak terapeuci wywodzą się z kultury arabskiej, ponieważ znają jej kulturę, system wartości, system wychowawczy i moralny, który kieruje zachowaniami i działaniami ich społeczności. Stosują w pracy z dziećmi muzykę, która pomaga w uwalnianiu się z napięć emocjonalnych i mięśniowych uświadomionych sobie przez dziecko jak i nieświadomych.

- **w rozdziale IX** zaprezentowano wyniki oceny przez arteterapeutów ich pracy, możliwości pomocy dzieciom, które są ofiarami przemocy. Wynika z nich, że rodzice akceptują terapię realizowaną w szkole, ponieważ jest to szansa na brak odrzucenia dziecka przez rówieśników i rodzinę. W szczególnie trudnej sytuacji są dzieci biorące udział w edukacji specjalnej i dzieci z rodzin ubogich, które często doświadczają przemocy ze strony nauczycieli, dyrekcji szkoły. Często nauczyciele kierują na terapię dzieci, które jej nie wymagają, ale mają trudności w nauce. Mimo tej trudnej sytuacji społecznej dziecka, dostrzegają terapeuci, że jednak z czasem coraz więcej rodziców ufa działaniom arteterapeutycznym w szkole, jak i nauczyciele zaczynają po jakimś czasie współpracować z terapeutą. Terapeuci mają możliwość obserwacji dziecka w jego naturalnym środowisku. W sektorze arabskim są bardzo złe warunki pracy arteterapeutów, które wynikają z braku właściwej i dobrej infrastruktury lokalowej, wyposażenia sal w niezbędne narzędzia pracy, środki dydaktyczne, ponadto ograniczenia czasowe w realizacji sesji z dzieckiem, przeszkadzanie w zachowaniu poufności danych o dziecku. Arteterapeuci również odczuwają

zagrożenie i lęk o własne życie, stres, brak pełnego wsparcia ze strony władz szkoły i opieki społecznej, gdzie zgłaszane są przypadki przemocy wobec dzieci. Nie cieszą się autorytetem wśród kadry pedagogicznej. Brak monitoringu pracy terapeuty. Najlepiej jak mieszkają poza miejscem swojej pracy, wtedy czują się bardziej bezpieczni. To, co zostało już przywołane wcześniej, że cała ta trudna sytuacja dziecka i arteterapeuty wynika z przyzwolenia na przemoc jako środek kontroli, edukacji i dyscypliny. Kobiety i dzieci są w trudnej sytuacji życiowej jako jednostki narażone na przemoc i brak możliwości obrony. Najtrudniejsza jest sytuacja w wypadku przemocy seksualnej, kiedy próbuje się wyciszyć społecznie całą sytuację. Często dziecko, jak podkreślają arteterapeuci jest źródłem siły dla nich w podejmowaniu dalszych działań i kontynuacji terapii. Wskazują na konieczność szkoleń i wzajemnego wsparcia między sobą, np. sesje superwizyjne, jak i ze strony organizacji zawodowych. Stosują w ramach zajęć z arteterapii muzykę, rysunek spontaniczny, dramę, lalki, maski, mandale, medytację.

- w rozdziale X przedstawiono wyniki postrzegania przez arteterapeutów możliwości zastosowania metod arteterapeutycznych w pracy z dziećmi doświadczającymi przemocy, oceny przez rodziców, personel pedagogiczny w szkole i same dzieci, które uczestniczą w arteterapii, jak i szerzej przez społeczność arabską. Arteterapeuci stosują metody indywidualne lub grupowe w arteterapii, jak i metody ukierunkowane na rodziców – terapie diadyczne i poradnictwo rodzicielskie. Arteterapeuci podejmują próby wyjaśnienia rodzicom sensu terapii i zawodu arteterapeuty. W swojej pracy wykorzystują tworzenie metafor, symboli, co jest znane i bliskie społeczności arabskiej. Stosują również muzykę, ruch, pisanie wierszy i piosenek, zabawę, gry, techniki plastyczne (m.in. gwasz, glinę), dyskusję – w gimnazjum, ćwiczenie uważności. Trudność sprawia dzieciom na początku rozmowa o ich przeżyciach, emocjach, ponieważ nie jest to wpisane w ich codzienną kulturę życia przez ograniczenia religijne. Najtrudniej wprowadzić w arteterapię: biblioterapię, sztuki wizualne, ruch i symbolikę, muzykę i teatr, gdzie ciało i głos są narzędziem i metodą projekcyjną. Dzięki terapii przez sztukę dzieci uświadamiają sobie przeżywane emocje, umiejętność radzenia sobie z traumatyczną sytuacją i obrony przed nią. Przestrzeń terapeutyczna w czasie sesji daje dziecku poczucie bezpieczeństwa, akceptacji i jawnego wyrażania emocji. Otrzymują inne wzorce zachowania i kształtowania relacji z drugą osobą. Stają się bardziej świadome siebie. Terapeuci również starają się współpracować z nauczycielami, którym prezentują dwa razy w roku cel i wyniki działań arteterapeutycznych z dzieckiem. Nauczyciele są zainteresowani poznaniem narzędzi arteterapeutycznych, aby lepiej poznać

dziecko. Sytuacja zawodowa arteterapeutów jest trudna, ale zaczyna dostrzegać się powoli zmiany w postrzeganiu społecznym ich pracy.

Rozdział XI *Psychologia i mosty kulturowe: dylematy arabskich arteterapeutów pracujących w arabskim sektorze edukacji w Izraelu z dziećmi, które doświadczyły przemocy.* *Dyskusja wyników badań* porządkuje zebrany materiał w grupy problemowe, które były przedmiotem analizy badawczej a dotyczyły działań i warunków pracy arteterapeutów oraz możliwości pomocy dzieciom wobec, których użyto przemocy. Jak wykazała Autorka sytuacja arteterapeutów jest trudna zawodowo. Życie społeczności arabskiej w Izraelu jest przede wszystkim uwarunkowane ich kulturą i tradycją, która bardzo ściśle określa pozycję społeczną poszczególnych jej członków i formy komunikowania się, w tym sztuki. Stąd zwrócenie uwagi na metaforę w kulturze arabskiej i jej wartość, która winna być wykorzystana w arteterapii. Przemoc, której doznaje dziecko, z czasem akceptuje jako normatywne zachowanie społeczne, które nakręca spiralę przemocy w dalszym jego życiu, dlatego arteterapia jest konieczna w edukacji. Jak podkreśla Autorka nie da się przeszczepić metod arteterapeutycznych z kultury zachodniej do arteterapii w społeczeństwie arabskim a powinno się zbudować „most” między kulturą zachodnią a kulturą arabską, co uzasadnia z punktu widzenia relatywizmu kulturowego, który należy wziąć pod uwagę w arteterapii. Arteterapeuci, a głównie w tym zawodzie pracują kobiety, mimo wielu przeszkód podejmują swoją pracę. Proponując model pracy arteterapeuty winno brać się pod uwagę kulturę miejsca, gdzie tego rodzaju program się chce realizować i podejście systemowe oraz spojrzenie międzykulturowe, co proponuje Autorka.

2. Merytoryczna ocena rozprawy

Pracę przeczytałam z dużym zainteresowaniem. Jest to praca empiryczna z pedagogiki i obejmuje swoim zakresem następujące obszary rozważań teoretyczno-badawczych z zakresu: pedagogiki dziecka, pedagogiki specjalnej, arteterapii – arteterapii międzykulturowej i wielokulturowej, pedagogiki porównawczej, pedagogiki międzykulturowej, psychologii kulturowej. Na podkreślenie zasługuje to, że jest to praca interdyscyplinarna, która obejmuje obszar pedagogiki, kultury, terapii, sztuki i psychologii. Cel, który Autorka założyła sobie w pracy miał przedstawić możliwości pracy arteterapeutów z dziećmi sektora arabskiego w Izraelu, które doznały przemocy i metod pracy z nimi, co w mojej ocenie zostało zrealizowane. Bardzo wyraźnie zaakcentowano w analizie teoretycznej pracy, co potwierdziło się z analizy wyników badań, jak uwarunkowania kulturowe ściśle określają możliwości

propozycji działań arteterapeutycznych i ich percepcji społecznej. W badaniach Autorka zastosowała strategię badań jakościowych i podejście fenomenologiczne. Zgromadziła materiał pisany, który powstał w czasie rozmów i obserwacji arteterapeutów w oparciu o metodę pogłębionego, częściowo ustrukturyzowanego wywiadu z każdym arteterapeutą. Analizę badań przeprowadzono rzetelnie, zgodnie z zasadami podjętej strategii badawczej – badań jakościowych. Autorka jako refleksyjny praktyk - arteterapeuta chciała poznać możliwości i motywację arteterapeutów do pracy z dziećmi pokrzywdzonymi. Badania wykazały, że arteterapeuta mimo wielu trudności, które wypływają z kultury i tradycji religijnej, stara się wczuć w sytuację dziecka i wybrać najlepszą drogę pomocy dla niego. Problem wrażliwości kulturowej w arteterapii jest podnoszony w literaturze (Malchiodi)¹. To podejście teoretyczno-terapeutyczne uczula na właściwy dobór narzędzi, materiałów i otoczenia, które w pozytywny sposób wpłyną na propozycję i realizację działań arteterapeutycznych z uczestnikami zajęć. Stąd pojawia się w literaturze termin arteterapia międzykulturowa i wielokulturowa. To, co wynika z arteterapii międzykulturowej, co potwierdziła w swoich wynikach badań Autorka wskazuje na konieczność uwzględnienia w arteterapii przynależności etnicznej, środowiska dziecka, statusu socjoekonomicznego, płci, niepełnosprawności, religii oraz akulturacji. Przez pryzmat przedstawionych w pracy badań widoczny staje się status dziecka w sektorze arabskim w Izraelu. Podjęta problematyka badawcza przez Autorkę jest ważna w wymiarze społecznym, międzykulturowym, pedagogicznym i psychologicznym. Prezentuje podejście, które określiłabym jako etnograficzne w arteterapii z punktu widzenia obszaru badań i problematyki. Przegląd literatury do pracy Autorka dokonała rzetelnie i właściwie. Podkreślić należy odwagę Autorki w podjęciu tematu badań, tym bardziej, że sama pracuje jako arteterapeutka i wywodzi się z badanej społeczności, jak i trudności, które musiała pokonać – barierę społeczno-psychologiczną w dotarciu do badanych specjalistów. Wynikiem badań jest refleksja Autorki nad propozycją realizacji zajęć arteterapeutycznych międzykulturowych w zróżnicowanej kulturowo społeczności arabskiej w Izraelu.

¹ C.A. Malchiodi, The impact of culture on art therapy with children. W: E. Gil, A. Drewes (red.), *Cultural issues in play therapy*. New York: Guilford Press, 2005, s. 96-111.

3. Uwagi szczegółowe

Praca jak już podkreśliłam wcześniej jest interesującą analizą badawczą poszerzającą obszar badań w zakresie arteterapii międzykulturowej z dziećmi doświadczającymi przemocy na poziomie edukacji szkolnej z włączeniem edukacji specjalnej wśród dzieci sektora arabskiego w Izraelu. Proponuję, aby w rozdziale V pracy, który jest poświęcony arteterapii w oparciu o literaturę szerzej napisać o specyfice tego rodzaju arteterapii – międzykulturowej. Dla czytelnika cenne byłoby również wprowadzenie podrozdziału, w którym Autorka przybliżyłaby cechy kultury i sztuki arabskiej, i z tego punktu analizy wyjaśniła ważność metafory w kulturze arabskiej. Wiąże się to m.in. ze zwróceniem uwagi na wybrany zasięg czasowy i geograficzny terenu, na którym były realizowane badania.

Uwagi te nie obniżają wartości merytorycznej i metodologicznej rozprawy doktorskiej Pani Amani Mussa.

Recenzowana praca doktorska Pani Amani Mussa *Zastosowanie arteterapii w systemie edukacji sektora arabskiego w Izraelu w pracy terapeutycznej z dziećmi doświadczającymi przemocy: z perspektywy arteterapeutów*, Poznań 2024, ss. 287 jest w mojej ocenie ważną pozycją w polskiej i międzynarodowej literaturze z dziedziny pedagogiki, pedagogiki dziecka, pedagogiki specjalnej, arteterapii – arteterapii międzykulturowej i wielokulturowej, pedagogiki porównawczej, pedagogiki międzykulturowej, psychologii kulturowej. Rozprawa jest przygotowana rzetelnie, logicznie od strony teoretyczno-metodologicznej i formalnej.

Proponuję przygotowanie rozprawy do druku i wyróżnienie biorąc pod uwagę zaangażowanie Autorki, trudność warunków do realizacji badań oraz wartość poznawczą badań nad sytuacją społeczną, edukacyjną dziecka w świecie z zastosowaniem arteterapii międzykulturowej. Rozprawa doktorska Pani Amani Mussa realizuje poważny zamysł pedagogiczny w zakresie arteterapii międzykulturowej.

4. Końcowy wniosek

Praca stanowi cenny wkład w badania pedagogiczne nad problematyką międzykulturowych badań nad arteterapią.

Stwierdzam, że rozprawa doktorska Amani Mussa pt. *Zastosowanie arteterapii w systemie edukacji sektora arabskiego w Izraelu w pracy terapeutycznej z dziećmi doświadczającymi przemocy: z perspektywy arteterapeutów* odpowiada warunkom i wymaganiom zawartym w

Ustawie z dnia 20 lipca 2018 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce, art. 187 (Dz.U. 2022 poz. 574), zgodnie z którą jest prowadzone to procedowanie, dlatego upoważnia mnie to do wniosku o dopuszczenie Amani Mussa do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Szuścik.
Urszula Szuścik